

Kovács Andrea

Az *officium defunctorum* eredete és szövegei

Az *officium defunctorum* eredete

Kovács Andrea egyházzenész, a MTA-LFZE
egyházzenei intézetének munkatársa.

A halotti zsolozsma eredete vitatéma a liturgia kutatói között. Kialakulását egyes tudósok a virrasztás fejlődésével összefüggésben az antikvitás idejére teszik, amikor a zsolnárkönyvet az elhunyt ravatalánál recitálták. Más liturgiátörténészek szerint a halotti officium római eredetű, talán Nagy Szent Gergely pápa (590–604) idejéből való, és a virrasztás nem játszott szerepet fejlődésében. Nagy többségben vannak viszont azok, akik a halotti zsolozsmát monasztikus gyökerűnek tekintik.

A virrasztás

Az első elmélet szerint a halotti officium legkorábbi nyomai a virrasztások miatt a késő antikvitásban keresendők, és így annak eredete a kereszténység első négy évszázadába nyúlik vissza. Ez volt az az időszak, amelyben a halottakért mondott ima hatásának doktrínája határozott formát és liturgiai kifejezést nyert. Az imádság és a doktrína párhuzamos fejlődése a *legem credendi lex statuat supplicandi* elv (az imádság határozza meg a köteles hit szabályát) megjelenésében követhető. Ezt a teológiai kifejezést, mely a dogma fejlődésére jelentős hatást gyakorolt, a liturgiának mint *locus theologicus*-nak a megjelölésére használták.¹ Így azok az egyházatyák, akiknek a legnagyobb befolyása volt ezen elv meggyökereztetésében, vezetők lettek liturgiai kérdésekben is, és valószínű, hogy az ő támogatásukkal állapítottak meg bizonyos imaformákat egyes pogány szokások —mint amilyen a *conclamatio* (hangos siratás, jajveszékelés) és a hivatásos siratók alkalmazása— helyettesítésére.

A IV. századra a zsolnárok éneklése vagy recitálása a halál és a temetés közötti időben mind a keleti, mind a nyugati keresztények között szokássá vált. Talán ugyanebből az időszakból származik az alleluja éneklése a temetéseken, különösen olyan személyek esetében, akik példás életet éltek. Ebben a korai időszakban a liturgia meglehetősen rugalmas volt, és a temetés rítusait gyakran az éghajlati viszonyok határozták meg. Egyes helyeken a testet a házban egy ágyon helyezték el, és a virrasztás alatt zsolnárokat énekeltek; máshol

¹ Az elvet tévesen Szent Celesztin pápának (422–432) szokták tulajdonítani. A hagyománykritika szerint a kijelentés megfogalmazója Aquitániai Prosper (V. század), a római kancellária vezetője volt, aki Szent Ágoston (354–430) tanításaiból emelte ki ezt az elvet, és a *De vocatione omnium gentium* című művében maradt fenn. (PL 51:664) Az imádsággal kapcsolatban Prosper a következőket mondja: *obsecrationum quoque sacerdotalium sacramenta respiciamus, quae ab Apostolis tradita in toto mundo atque in omni Ecclesia catholica uniformiter celebrantur, ut legem credendi lex statuat supplicandi.*

a virrasztást a sírnál tartották közvetlenül a temetés előtt.² Bizonyos esetekben elkerülhetetlen volt, hogy a halál után közvetlenül megtörténjék a temetés, és akkor a zsolttárok utána énekelték el. A Szent Ágostonnak (354–430) írt levelek között van egy, mely Evodiustól, Uzala püspökétől származik, és amely arról tudósít, hogy egy ifjút kellő ünnepélyességgel temettek el három himnuszt énekelve a sírnál, és a harmadik napon érte felajánlott szentmisével.³

A fent leírtakból kitűnik, hogy a zsolttározás a virrasztás része volt, és a „virrasztás” kifejezést nemcsak „éjszaka” értelemben használták. Bizonyosnak látszik, hogy az V. század végére a virrasztás a halotti liturgia jól megszilárdult része lett. Arles-i Szent Caesarius (469–542) szerzetesnőknak írt szabályzatában előírja a közösség elhunyt tagjáért végzett virrasztás kötelezettségét.⁴ Az előírás csak az olvasmányokról beszél, de nem kétséges, hogy zsolttárokat is beszúrtak a szövegek közé. Azt a szakaszt, amely arról tudósít, hogy zsolttárokat énekelték „*usque ad basilicam, ubi ponenda est*”, a virrasztásra vonatkozó rendelkezés tartalmazza. Tours-i Gergely (+594) Szent Salvius (+584) életrajzában leírja a szent teste melletti virrasztáson kívül a temetésre való előkészület rítusait is, amilyen például a megmosás és a felöltöztetés: ezek mindegyikét imádságok és zsolttárok kísérték.⁵

A zsolttároskönyv recitálásának gyakorlata a virrasztás egészében vagy annak egy részében századokon keresztül fennmaradt, és a halotti zsolozsma bevezetése nem ütközött össze ezzel a szokással. Bár Rómából nincs bizonyíték a virrasztásra vonatkozóan, annak tényéről canterburyi Theodor (+690)⁶ és yorki Egbert (+766)⁷ tudósítanak, akiknek műveiben leírás található a római (*apud Romanos*) temetési rítusról. Az Angliában használt római liturgiával kapcsolatos ismeretek tárgyában a legnagyobb bizalommal Benedek püspökhöz (+690), Wearmouth és Jarrow társmonostorainak alapítójához fordulhatunk. Benedek egyik római látogatása után az új canterburyi érsek, tarsusi

² Szent Ágoston a változatosságra utal, amikor megjegyzi: *sicut illic fieri solet*. Confessiones 9,12,32.

³ *Exsequia tribuimus [...] per triduum hymnis Dominus conclamavimus super sepulcrum ipsius et redemptionis sacramenta tertia die obtulimus*. Ep. 158,2. PL 33:694.

⁴ *Quando aliquae defuncta fuerit, paucae sorores illam vigilent usque ad mediam noctem, et legatur apostolus; post mediam vero noctem illae, quae vigilaverunt, usque ad matutinas requiescant, et reliquae vigilantes unam missam de evangelii, reliquas de apostolo. Et hoc, si aliquae senior de hac luce migraverit: si vero iunior fuerit, sancto episcopo in notitiam deponatur, ut ipse eam usque ad basilicam, ubi ponenda est, psallendo pro sancta devotione deducat, et clerici de sancta Maria. Statuta sanctorum virginum 70. Morin 2,123.*

⁵ *Mixto quoque ululatu, monachi cum ipsius genetrice corpus defuncti extrahunt, aqua diluunt, vestimentis induunt, et feretro superponunt atque in psallentio fletuque labentem exigunt noctem*. Historia Francorum 7,1. MGH Scriptorum rerum Merovingicarum 1,290.

⁶ *Secundum Romanam ecclesiam mos est monachos vel religiosos defunctos in ecclesiam portare, et cum chrismate ungere pectora, ibique pro eis missas celebrare; deinde cum cantatione portare ad sepulturas...* Poenitentiale 5. PL 99:930.

⁷ *Apud Romanos consuetudo est corpus consumpti hominis et mariti in ecclesia sepeliri, et chrismate corpus eius ungere, et missam celebrare super eum, et cum cantu ad sepulcrum portare...* Poenitentiale 1,36. PL 89:410.

Theodor társaságában tért vissza Angliába. 678-ban Agathon pápa (678–681) engedélyével Benedek Angliába hozta a Szent Márton-kolostor apátját, Jánost, a Szent Péter-bazilika főkántorát azért, *ut edoceret cursum canendi annum, sicut ad S. Petrum Romanae agebatur*, és hogy biztosítsa tanításának folyamatosságát, *non pauca mandata reliquit*. Amalarius (†850) nem említi János főkántort, de az angolok római szokásokkal kapcsolatos nyitottságát annak a ténynek tulajdonítja, hogy első püspöküket, Ágostont (†604 körül) Nagy Szent Gergely pápa küldte Angliába abban az időben, amikor Róma egyháza a legkiemelkedőbb helyzetben volt. Amalarius a továbbiakban azt mondja, hogy a római hagyomány Theodor érsek alatt is folytatódott, aki nagyon jártas volt a görög és a latin nyelvben, és aki angliai helyére egyenesen Rómából érkezett.⁸

Később meghatározott zsoltárok recitálása jött szokásba a halottért végzett imádságban, ami megfelelőbbnek tűnt a teljes zsoltárkönyv elmondásánál. Feltehetően a gall egyház használatára írott művében Alcuin (730–804) a virrasztást a szolozsmahóráktól függetlennek tekinti, de nem részletezi, mely zsoltárok tartoznak hozzá. Az elhunytól való általános megemlékezésre öt zsoltár recitálását javasolja: az 50. (*Miserere mei Deus*), a 114. (*Dilexi quoniam exaudivit*), a 115. (*Credidi propter quod locutus sum*), a 117. (*Confitemini Domino*) és a 150. (*Laudate Dominum in sanctis eius*) zsoltárt.⁹ A vizigót Hispániában nincs nyoma a virrasztásnak. A fennmaradt temetési szertartásokban a testet az *abecedaria*-nak nevezett preces éneklése közben vitték a templomba.¹⁰ Hasonló megfigyelést tehetünk Anglia esetében is: sem Theodor, sem Egbert nem említi zsoltárokat, csupán azt jegyzik meg, hogy a testet a sírhoz *cum cantu* vagy *cum cantatione* vitték el.

A VIII. század vége és a X. század eleje között a virrasztás szertartása elvesztette független jellegét azáltal, hogy a halotti officium része lett. Néhány kolostorban azonban a virrasztás megőrizte önállóságát a XI. század végéig. A virrasztásra vonatkozó talán legrégebb és legrészletesebb rendelkezés Lanfrancus (1005–1089)¹¹ monasztikus konstitúcióiban található, amit a canterburyi Krisztus-egyház szerzeteseinek adott 1070-ben történt megválasztása alkalmából. Ez a dokumentum arról rendelkezik, hogy meghatározott számú testvér maradjon az elhunyt szerzetes ravatala mellett, és *psalmos ibi interim canant. Numquam enim sine psalmodia corpus esse debet, excepto quando in choro aliquid communis officii celebratur*. A virrasztás a temetés előtt egy teljes napig tartott;

⁸ *Non est dubitandum, quin ipse mos esset apud Romanam ecclesiam in hac re, qui apud Anglos fuit, praesertim, cum ex illa primum episcoporum Agustinum haberent Angli Saxones, et eo tempore, quando celeberrima fuit Romana ecclesia propter auctoritatem doctissimi eius episcopi Gregorii, et postea ex eadem ecclesia habuerunt archiepiscopum Theodorum in utraque lingua, scilicet Graeca et Latina peritissimum.* Liber off. 4,41; Hanssens 2.; Studi e testi 139, 531.

⁹ *In his namque quinque psalmis possumus aliquo modo eorum memoriam facere, quia praedicatur in eis quodammodo resurrectio mortuorum...* De psalmodum usu liber 15. PL 101:488–489.

¹⁰ Férotin 111–17.

¹¹ Itáliai származású szerzetes, a normandiai Bec monostor apátja, Hódító Vilmos tanácsadója, canterburyi érsek (1072).

ezalatt a konstitúció szerint *psalterium ex ordine psallant, commendationem animae agant*. Ezt a zsolttározást csak a halotti vesperás, matutínium és laudes szakította meg. Nyilvánvaló, hogy ez a szokás csak monostorokban volt fenntartható, ahol a feladatot a szerzetesek két-három egymást váltó csoportja között meg lehetett osztani. Lanfrancus így rendelkezik ennek szükségességéről: [...] *nocte vero, post completorium incipiens, primam vigiliam dexter chorus faciat, secundam sinister.*” A zsolttároskönyvet nem csak a virrasztás alatt recitálták, hanem a sírhoz menve és onnan visszatérőben is. Ez kikövetkeztethető a szertartást vezető papra vonatkozó rubrikából: *Indutus vestibus suis revertatur in chorum, et prostratus cum ceteris prostratis, quod reliquum est de psalmis, dicat. Quibus dictis, subiungant Requiem aeternam dona ei Domine; Pater noster; Et ne nos; A porta inferi; Dominus vobiscum. Collecta: Satisfaciat tibi Domine Deus noster.* Ellenkéntben azzal a részletességgel, mellyel a virrasztás szertartásáról rendelkezik, Lanfrancus a halotti officiumot úgy említi, mint ami abban az időben már jól megszilárdult formát nyert: *Psalterium ex ordine psallant, commendationem animae agant, vespervas, vigiliis cum laudibus Verba mea et haec eadem frequenter.*¹²

Lanfrancusnak az elhunyról való gondoskodásra vonatkozó rendelkezései nyilvánvalóvá teszik, hogy legalábbis az ő monostorában a virrasztás és a halotti zsolozsma egymástól független szertartás volt még a XI. században is.

Az officium defunctorum

A halotti zsolozsma, a klasszikus értelemben vett vesperás, matutínium és laudes feltehetően legkorábbi említését a galliai St. Riquier-monostor apátja, Angilbertnek (+814) rituáléja tartalmazza.

*Praecipue autem quod omnibus Christianis necessarium esse duximus statuere, curavimus, qualiter fratres in praedicto sancto coenobio Deo militantes, ob amorem Dei et dilectionem proximi non solum tantum pro nobis et illis, seu etiam pro salute vivorum omnium, verum quoque ob memoriam cunctorum fidelium defunctorum per singulos dies ac noctes vespertinos nocturnos atque matutinos devotissime eo ordine, ut in sequentibus declaratur, celebrare studerent, quatenus nobis et cunctis successoribus nostris, qui per tempora divina, disponente clementia, in praefatum sanctum locum successuri sunt, et haec, quae summa cordis devotione statuimus, conservare voluerunt ad perpetuam mercedem, illisque, pro quibus haec omnia aguntur, ad remissionem proficiant peccatorum.*¹³

Angilbert rituáléja rendelkezik a halotti zsolozsma napi recitálásáról, de nincs jelzés arra vonatkozóan, hogy mi volt ekkor az általános gyakorlat. 817 körül Reichenau apátja elküldte két szerzetesét Inde monostorába, hogy ott tett legfontosabb megfigyeléseikről tudósítsanak. A szerzetesek beszámolója, a *Capitula monachorum ad Augiam directa* leírja a halotti vesperás, virrasztás és matutínium szertartását: [...] *defunctorum vigilia hoc modo ab eis celebratur. Ve-*

¹² Férotin 125–130.

¹³ Bishop 314–332.

spera solito finita, statim vesperam cum antiphonis celebrant pro defunctis, et post completorium vigiliam cum antiphonis vel responsoriis plenissime atque suavissime canunt, et post nocturnos intervallo, matutinas pro mortuis faciunt.

Ez a részlet nem bizonyítja egyértelműen a halotti zsolozsma mindennapos recitálását, mert ugyanez a dokumentum olyan napi gyakorlatról számol be, amely kizárja a halotti vesperást. Inde monostorát Aix-la-Chapelle mellett I. (Jámbor) Lajos király (778–840) építtette, és azt kívánta, hogy Aniane-i Benedek (+821) reformjának olyan modelljéül szolgáljon, amelyhez a királyság valamennyi monostorának igazodnia kell. Az elvekben és a szokásokban teljes egységet akartak, és mialatt a látogatók ott tartózkodtak, a rendelkezéseket szigorúan megtartották. Az egységesítési tervet 817-ben Aix-la-Chapelle-ben mutatták be valamennyi apát jelenlétében. A tanácskozás határozatai forduló-pontot jelentettek a bencés rend történetében, mivel a későbbi törvénykezésnek és gyakorlatnak alapjául szolgáltak. A halotti officiumra vonatkozóan a határozatok a következő előírásokat tartalmazzák: [...] *ut si necessitas poposcerit ab operis labore, post refectioem vespertinam etiam in Quadragesima, pari modo et quando officium mortuorum celebratur, priusquam lectio completorii legatur, bibant.*¹⁴

Ez a tudósítás azért értékes, mert a halotti zsolozsmáról mint jól megszilárdult szertartásról beszél, ám nem sugallja —sőt, közvetve tagadja— annak mindennapos végzését. Viszont létezik egy másik dokumentum, amely előírja a naponkénti megemlékezést a halottakról. Ebben a Fulda¹⁵ szerzetesei által összeállított és Nagy Károlynak (742–814) 811-ben vagy 812-ben bemutatott dokumentumban beszámolót olvashatunk a halottakért végzett imádságról, ahogyan azt a monostorban recitálták:

— megemlékezés az elhunyt testvérekről naponta kétszer, laudes és vesperás után, ami a *Requiem aeternam* antifónából, a *Te decet hymnus Deus* zoltár első feléből, egy verzikulusból és egy collectából áll;

— minden hónap első napján egy vigília és ötven zoltár az első apátért, Sturmért, és a ház alapítóiért;

— Sturm apát évfordulóján vigília és a teljes zoltároskönyv.¹⁶

Amalarius arról tudósít, hogy a halotti officiumot a halál utáni harmadik, hetedik és harmincadik napon recitálták, de a halottakról való megemlékezést általános gyakorlata az egyes helyek szerint változott. Néhány helyen a megemlékezést a vesperásban és a laudesben tartották, kivéve a húsvéti időszakot és az ünnepnapokat. Más helyeken az elhunyt hívőről a hónap első napján emlékeztek meg kilenc zoltárral, kilenc olvasmánnyal és ugyanannyi responzóriummal. Miközben Amalarius nem állítja kifejezetten, hogy támogatja a halotti zsolozsma mindennapos recitálását, ezt írja: *post officia sanctorum inserui officium pro mortuis.*

¹⁴ Bishop 218.

¹⁵ A Hessen tartományban, 744-ben alapított kolostor: jelentős vallási és kulturális központ.

¹⁶ Bishop 216.

Kérdéses, hogyan vált a IX. század elejétől, amikor csak alkalmanként recitálták, a X. század végére a halotti zsolozsma általánosan elterjedt napi kötelezettséggé a nyugati monostorokban. Amalarius hallgatása jelentőségteljes, mert azt sugallja, hogy a halotti officium mint mindennapos szerzetesi szokás vagy nem terjedt el Aniane-i Benedek egységesítési terveivel együtt, vagy olyan jól megrögzült szokás volt a bencések életében, hogy nem volt szükség különleges előírására a IX. században.

Szövegek

Antifónák

A halotti zsolozsma antifónáinak szövegei között a legegységesebb képet a vesperás tételei mutatják.¹⁷ Valamennyi általunk vizsgált forrás a Tridenti Zsinat (1545–1563) után kiadott Breviarium Romanumban szereplő tételeket adja. A források csak abban térnek el egymástól, hogy első vagy második vesperást adnak-e a halotti zsolozsmához.¹⁸ Ennek alapján a vesperás tételei a következők: a1 *Placebo Domino in regione vivorum* (Zsolt 114,9); a2 *Heu mihi Domine quia incolatus meus prolongatus est* (Zsolt 119,5); a3 *Dominus custodit te ab omni malo custodiat animam tuam Dominus* (Zsolt 120,5); a4 *Si iniquitates observaveris Domine Domine quis sustinebit* (Zsolt 129,3); a5 *Opera manuum tuarum Domine ne despicias* (Zsolt 137,9). A vesperás valamennyi antifónájának szövege a Zsoltároskönyvből való. Egyetlen forrásban¹⁹ valamennyi antifóna verzussal szerepel a következő módon: a1 *Placebo Domine* — v1 *Lux perpetua luceat eis*; a2 *Heu mihi quia incolatus meus* — v2 *In memoria aeterna*; a3 *Dominus custodit te* — v3 *Animam quam creasti Domine*; a4 *Si iniquitates observaveris* — v4 *A porta inferi*; a5 *Opera manuum tuarum* — v5 *Et non intres in iudicio*.

Viszonylag egységesnek tekinthetők a laudes antifónái is, ahol a legjellegzetesebb eltérés a negyedik antifónánál található (*A porta inferi* vagy *Eruisti Domine animam meam*), illetve néhány forrás a Breviarium Romanumtól eltérő tételt ad meg első antifónaként. Különlegességnek számít a Hartker-antifonále,²⁰ amely hat antifónát ad laudesre, az általánosan előforduló tételek elé beszúrva az *In iniquitatibus conceptus sum* antifónát.

¹⁷ A források jegyzékét lásd cikkünk végén. A különböző forrásokat az első ízben 1568-ban, V. Szent Pius (1566–1572) pápasága idején megjelent Breviarium Romanummal hasonlítottuk össze.

¹⁸ 1. *vesperás*: GB-AB 20541 E; GB-Cu Mm.ii.9; F-AS 465; F-CA 38; F-CA Impr. XVI C 4; Sl-Lna 17; Sl-Lna 18; D-MZb D; F-Pn lat. 1090; F-Pn n.a.lat. 1535; I-Pcsa 65; F-VAL 114; GB-WO F. 160; D-KA Aug. LX; Sal-6; Sal-14; Sal-1482; Pra-3, Pra-4; Pra-10; Pra-12; Aqu-A; Aqu-B; Pr-Brev; Civ-44; Krajn-17; Krajn-18; Str-1812; Str-1829; Str-1481; Str-G-7; MNM63.74.1. C; Str-67; Str-11; Zag-1484; Str-8879; Str-1484; Knauz 1.; Deissmann 42.; 2. *vesperás*: H-Bu lat. 121; I-Far; A-KN 1010; A-Lls 290; F-Pn lat. 1090; I-Rv C. 5; A-Gu 29; PM IX; PM XII; I-Rvat SP B.79;

¹⁹ I-Pcsa 65.

²⁰ PM I.

A laudes antifónái a különböző forrásokban:

	Breviarium Romanum	változatok			
a1	Exsultabunt Domino ossa humiliata	Dele Domine Deus iniquita- tem ²¹	Requiem ae- ternam dona eis Domine ²²	Secundum magnam mi- sericordiam ²³	In iniquitati- bus conceptus sum ²⁴
a2	Exaudi Domine oratio- nem meam				
a3	Me suscepit dextera tua				
a4	A porta inferi	Eruisti Domi- ne animam meam ²⁵	Recogitabo omnes annos meos ²⁶		
a5	Omnis spiritus laudet Dominum				

Jóval nagyobb változatosságot mutatnak a matutínus antifónái. Az első nocturnus leggyakoribb tételei (a1 *Dirige, Domine Deus meus in conspectu tuo viam meam* [Zsolt 5,7]; a2 *Convertere Domine et eripe animam meam, quoniam non est in morte qui memor sit tui* [Zsolt 6,4–5]; a3 *Nequando rapiat ut leo animam meam dum non est qui redimat neque qui salvum faciat* [Zsolt 7,2]) mellett más antifónák (a1 *Tu autem Domine susceptor meus es; Stabunt iusti in magna constantia*; a2 *In pace in idipsum obdormiam*; a3 *Illumina oculos meos; Anima mea turbata est*) csak egy-egy forrásban bukkannak fel. Hasonló a helyzet a második nocturnus antifónáival is, ahol az *In loco pascuae ibi me collocavit* (Zsolt 22,1), a *Delicta iuventutis meae et ignorantias meas ne memineris Domine* (Zsolt 24,7) és a *Credo videre bona Domini in terra viventium* (Zsolt 26,19) mellett egy-egy alkalommal szerepel az *Ecce quomodo computati sunt* az első, valamint az *In loco pascuae* a második antifóna helyén. A harmadik nocturnus antifónái között találjuk a legtöbb, a római breviáriumból (a1 *Complaceat tibi Domine ut eruas me Domine ad adiuvandum me respice* (Zsolt 39,19); a2 *Sana Domine animam meam quia peccavi tibi* (Zsolt 40,4); a3 *Sitivit anima meam ad Deum vivum quando veniam et apparebo ante faciem Dei* (Zsolt 42,2) eltérő tételt. Ezek között közkedveltségnek a *Ne derelinquas me Domine* örvendett (a1 17x), míg a *Domine abstraxisti ab infernis* ugyancsak első antifónaként tízszer fordul elő forrásainkban. A többi tétel előfordulása ritkának mondható (a1 *Anima mea exsultavit* 3x; *Lux perpetua lucebit sanctis* 1x; a2 *Sitivit anima mea* 2x; *Complaceat tibi Domine* 4x; *Deus liberator animam meam* 2x).

²¹ F-CA 38; F-CA Impr. XVI C 4.

²² F-Pn lat. 15182; A-Gu 29.

²³ I-PCsa 65.

²⁴ PM I.

²⁵ F-AS 465; Sl-Lna 17; Sl-Lna 18; I-Rv C. 5; F-VAL 114; GB-WO F. 160; D-KA Aug. LX; PM XII; Sal-6; Sal-1482; Aqu-A; Aqu-B; Pr-Brev; Krajn-17; Krajn-18.

²⁶ I-PCsa 65.

A matutínium antifónái a különböző forrásokban:

1N 1a	1N 2a	1N 3a
Dirige Domine Deus Tu autem Domine susceptor meus ²⁷ Stabant iusti in magna constantia ³⁰	Convertere Domine In pace in idipsum obdormiam ²⁸	Nequando rapiat Illumina oculos meos ²⁹ Anima mea turbata est ³¹
2N 1a	2N 2a	2N 3a
In loco pascuae Ecce quomodo computati sunt ³² Delicta iuventutis meae ³⁴	Delicta iuventutis meae In loco pascuae ³³	Credo videre bona Domini
3N 1a	3N 2a	3N 3a
Complaceat tibi Domine ³⁵ Anima mea exsultavit ³⁸ Non/Ne derelinquas me Domine ⁴⁰ Domine abstraxisti ab inferis ⁴³ Lux perpetua lucebit sanctis ⁴⁴	Sana Domine animam meam ³⁶ Sivitit anima mea ³⁹ Complaceat tibi Domine ⁴¹	Sitivit anima mea ³⁷ Deus liberator animam meam ⁴²

²⁷ I-Rvat SP B.79.

²⁸ I-Rvat SP B.79.

²⁹ F-Pn n.a.lat.1535.

³⁰ E-SA 8.

³¹ I-Rvat SP B.79.

³² E-SA 8.

³³ MNM 63.74.1.C.

³⁴ MNM 63.74.1.C.

³⁵ GB-AB 20541 E; GB-Cu Mm.ii.9; F-AS 465; H-Bu lat. 121; F-CA 38; F-CA Impr. XVI C 4; A-Lls 290; D-MZb D; F-Pn lat. 1090; I-Rv C.5; F-VAL 114; GB-WO F.160; D-KA Aug. LX; A-Gu 29; PM IX; PM XII; I-Rvat SP B.79.

³⁶ GB-AB 20541 E; GB-Cu Mm.ii.9; F-AS 465; H-Bu lat. 121; A Lls 290; Sl-Lna 17; Sl-Lna 18; D-MZb D; F-Pn lat. 1090; I-Rv C. 5; F-VAL 114; GB-WO F. 160; D-KA Aug. LX; A-Gu 29; PM IX; PM XII; I-Rvat SP B.79; 79; Sal-6; Sal-14; Sal-1482; Pra-3, Pra-4; Pra-10; Pra-12; Aqu-A; Aqu-B; Pr-Brev; Civ-44; Krajn-17; Krajn-18; Str-1812; Str-1829; Str-1481; Str-G-7; MNM63.74.1. C; Str-67; Str-11; Zag-1484; Str-8879; Str-1484; Knauz 1; Deissmann 42.

³⁷ GB-AB 20541 E; GB-Cu Mm.ii.9; F-AS 465; H-Bu lat. 121; I-Far; A-KN 1010; A Lls 290; Sl-Lna 17; Sl-Lna 18; D-MZb D; F-Pn lat. 15182; F-Pn lat. 1090; I-PCsa 65; ; I-Rv C. 5; F-VAL 114; GB-WO F. 160; D-KA Aug. LX; A-Gu 29; PM I; PM IX; PM XII; I-Rvat SP B.79; Sal-6; Sal-14; Sal-1482; Pra-3, Pra-4; Pra-10; Pra-12; Aqu-A; Aqu-B; Pr-Brev; Civ-44; Krajn-17; Krajn-18; Str-1812; Str-1829; Str-1481; Str-G-7; MNM 63.74.1. C; Str-67; Str-11; Zag-1484; Str-8879; Str-1484; Knauz 1; Deissmann 42.

³⁸ I-Far; I-PCsa 65; PM I.

³⁹ F-CA 38; F-CA Impr. XVI C 4.

⁴⁰ Sl-Lna 17; Sl-Lna 18; Sal-6; Sal-14; Sal-1482; Pra-3, Pra-4; Pra-10; Pra-12; Aqu-A; Aqu-B; Pr-Brev; Krajn-17; Krajn-18; Str-1812; MNM 63.74.1.C; Zag-1484.

⁴¹ I-Far; F-Pn lat. 15182; I-PCsa 65; PM I.

⁴² F-CA 38; F-CA Impr. XVI C 4.

⁴³ F-Pn lat. 15182; Str-1829; Str-1481; Str-G-7; Str-67; Str-11; Str-8879; Str-1484; Knauz 1; Deissmann 42.

A feldolgozott 57 forrásban meglepően nagy a változatosság a Benedictus- és Magnificat-antifónák tekintetében (10 illetve 9 eltérő tétel), így a római breviáriumban előírt tételek (*Ego sum resurrectio et vita* illetve *Omne quod dat mihi Pater*) a forrásoknak csak kevesebb, mint a felében jelennek meg (21x illetve 22x). Egyes szövegek mind Benedictus-, mind Magnificat-antifónaként szerepelhetnek⁴⁵ (*Media vita in morte sumus* 5x/1x; *Animam de corpore quam assumpsisti* 2x/1x; *Absolute Domine animas eorum* 10x/11x; *Qui Lazarum resuscitasti* 1x/1x; *Omne quod dat mihi Pater* 2x/22x).

Benedictus- és Magnificat-antifónák a különböző forrásokban:

Benedictus-antifóna	Magnificat-antifóna
Ego sum resurrectio et vita ⁴⁶	Omne quod dat mihi Pater ⁴⁷
Clementissime Domine ⁴⁸	Audivi vocem de caelo ⁴⁹
Tuam Deum deprecamur pietatem ⁵⁰	Absolute Domine animas eorum ⁵¹
Media vita in morte sumus ⁵²	Tuam Deum piissime Pater ⁵³
Credo Domine Deus meus ⁵⁴	Qui Lazarum resuscitasti ⁵⁵
Animam de corpore quam assumpsisti ⁵⁶	Requiem aeternam dona eis Domine ⁵⁷
Absolute Domine animas eorum ⁵⁸	Animam precamus quam creasti ⁵⁹
Qui Lazarum resuscitasti ⁶⁰	Media vita in morte sumus ⁶¹

⁴⁴ E-SA 8.

⁴⁵ Az első szám a Benedictus-, a második a Magnificat-antifóna előfordulásának gyakoriságát jelzi.

⁴⁶ GB-AB 20541 E; GB-Cu Mm.ii.9; H-Bu lat. 121; A-Lls 290; SI-Lna 17; SI-Lna 18; D-MZb D; I-Rv C. 5; D-KA Aug. LX; PM I; PM IX; I-Rvat SP B.79; Sal-6; Sal-1482; Aqu-A; Aqu-B; Pr-Brev; Krajn-17; Krajn-18; MNM 63.74.1.C; Zag-1484.

⁴⁷ SI-Lna 17; SI-Lna 18 (2. Magnificat-antifóna az *Absolute Domine animas eorum* mellett); D-KA Aug. LX; I-Rvat SP B.79; Sal-6; Sal-14; Sal-1482; Pra-3, Pra-4; Pra-10; Pra-12; Civ-44; Str-1812; Str-1829; Str-1481; Str-G-7; MNM 63.74.1.C; Str-67; Zag-1484; Str-8879; Str-1484; Knauz 1; Deissmann 42.

⁴⁸ F-AS 465; I-Far; I-Rv C. 5 (3. Benedictus-antifóna); PM IX.

⁴⁹ GB-AB 20541 E; GB-Cu Mm.ii.9; F-AS 465; D-MZb D; F-VAL 114; GB-WO F. 160; PM I (2. Magnificat-antifóna az *Absolute Domine animas eorum* mellett); PM XII.

⁵⁰ F-CA 38; F-CA Impr. XVI C 4.

⁵¹ F-CA 38; F-CA Impr. XVI C 4; SI-Lna 18; F-Pn lat. 1535; D-KA Aug. LX (2. Magnificat-antifóna az *Omne quod dat mihi Pater* mellett); PM I; Aqu-A; Aqu-B; Pr-Brev; Krajn-17; Krajn-18.

⁵² SI-Lna 17 (2. Benedictus-antifóna az *Ego sum resurrectio* mellett); Sal-14; Sal-1482 (2. Benedictus-antifóna az *Ego sum resurrectio* mellett); Krajn-17; Krajn-18 (2. Benedictus-antifóna az *Ego sum resurrectio* mellett).

⁵³ I-Far.

⁵⁴ F-Pn lat. 15182.

⁵⁵ F-Pn lat. 15182.

⁵⁶ F-Pn lat. 15182 (2. Benedictus-antifóna); I-Rv C. 5 (2. Benedictus-antifóna).

⁵⁷ F-Pn lat. 1090.

⁵⁸ F-Pn lat. 1090; A-Gu 29; Str-1812; Str-1829; Str-1481; Str-67; Str-11; Str-8879; Str-1484; Knauz 1; Deissmann 42.

⁵⁹ I-PCsa 65.

⁶⁰ I-PCsa 65.

Omne quod dat mihi Pater⁶²
 Animas fidelium quas⁶⁴

Animam de corpore quam assumpsisti⁶³

Invitatórium-antifóna vagy nem szerepel a matutínium elején,⁶⁵ vagy két tétel közül választanak a források: a Breviarium Romanumban megadott *Regem cui omnia vivunt venite adoremus*⁶⁶ vagy a *Circumdederunt me gemitus mortis dolores inferni circumdederunt me*⁶⁷ között. Különlegességnek számít az egy-egy forrásban felbukkanó *Regem vivorum acquiescentium*,⁶⁸ valamint a *Lux perpetua lucebit sanctis* invitatórium.⁶⁹

Responzóriumok

Forrásaink rendkívül nagy számú responzóriumot tartalmaznak. Ennek oka az, hogy az *officium defunctorum* háromnokturnusos matutínuma után az egy-nokturnusos, hétköznapi, votív alkalmon énekelhető tételeket is közlik. A függelékszerűen megadott tételek száma eltérő az egyes forrásokban. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy jónéhány responzórium eltérő verzussal szerepel, sőt ugyanaz a tétel több verzust is kaphat, aminek egyik legszélsőségesebb példája a *Libera me Domine de morte* responzórium: speciális helyzete miatt a következő fejezetben részletesebben tárgyaljuk.⁷⁰

Terjedelmi okokból az egyes responzóriumok elemzésétől kénytelenek vagyunk eltekinteni (az általunk vizsgált 38 tétel közel 90 féle verzussal szerepelhet!), így csak néhány általános jellegzetességre mutathatunk rá a tételek választásával és elhelyezkedésével kapcsolatban.

A Breviarium Romanumtól eltérő, de viszonylag egységes tételrendet találunk az esztergomi forrásokban.

⁶¹ A-Gu 29.

⁶² F-VAL 114; PM XII.

⁶³ PM IX (1. Magnificat-antifóna az *Omne quod dat mihi Pater* mellett).

⁶⁴ Pra-3, Pra-4; Pra-10; Pra-12.

⁶⁵ GB-AB 20541 E; GB-Cu Mm.ii.9; F-AS 465; A-KN 1010; A-Lls 290; D-MZb D; F-Pn lat. 15182; F-VAL 114; GB-WO F.160; D-KA Aug. LX; A-Gu 29; PM IX; PM XII; I-Rvat SP B.79; Sal-6; Sal-1482; Bam-25.

⁶⁶ H-Bu lat. 121; I-Far; F-Pn n.a.lat. 1535; I-PCsa 65; I-Rv C.5; Str-1829 (2. invitatórium a *Circumdederunt me* mellett); Zag-1484 (2. invitatórium a *Circumdederunt me* mellett).

⁶⁷ F-CA 38; F-CA Impr. XVI C 4; SI-Lna 17; SI-Lna 18; Sal-14; Pra-3, Pra-4; Pra-10; Pra-12; Aqu-A; Aqu-B; Pr-Brev; Krajn-17; Krajn-18; Str-1812; Str-1829; Str-1481; Str-G-7; MNM 63.74.1.C; Str-67, Str-11; Zag-1484; Str-8879; Str-1484; Knauz 1; Deissmann 42.

⁶⁸ PM I.

⁶⁹ E-SA 8.

⁷⁰ A responzóriumokat lehetséges verzusaikkal, betűrendben, előfordulásuk gyakoriságának megjelölésével cikkünk végén közöljük.

	Róma	Esztergom
1. noktornus	Credo quod Redemptor V) Quem visurus sum Qui Lazarum resuscitasti V) Qui venturus es iudicare Domine quando veneris V) Commissa mea pavesco	Putas ne mortuus V) Ecce in pulvere sedeo Manus tuae Domine V) Dum veneris iudicare Cognoscimus Domine V) Vita nostra in dolore
2. noktornus	Memento mei Deus V) De profundis clamavi Heu mihi Domine V) Anima mea turbata est Ne recorderis peccata mea V) Dirige Domine Deus	Domine qui plasmasti V) Domine quicquid vitiorum Memento quaeso V) Vitam et misericordiam Quomodo confitebor tibi V) Licet peccavi
3. noktornus	Peccantem me quotidie V) Deus in nomine tuo Domine secundum actum meum V) Amplius lava me Libera me Domine de viis V) Clamantes et dicentes	Rogamus te Domine V) Misericors et miserator Deus aeternae V) Qui in cruce positus Loquar in amaritudine V) Qui quasi putredo

Megemlítendő, hogy a rezponzóriumokon kívül más tételeket találunk az invitatórium (*Circumdederunt me a Regem, cui omnia vivunt* helyett), a 3. noktornus 1. antifónája (*Domine abstraxisti a Complaceat tibi* helyett), valamint a Benedictus-antifóna (*Absolve Domine animas* az *Ego sum resurrectio* helyett) helyén. Úgy tűnik, hogy az esztergomi forrás csoportban ezek a tételek összekapcsolódtak.

A prágai forrásokban az esztergomihoz hasonló rezponzórium-rendet találunk, melyben az első két tétel megegyezik, ám három új rezponzórium is helyet kap: *Ne tradas Domine V) Memorare quae sit; Absolve Domine animas V) Si quae illis sunt; Libera me Domine de morte V) Deus vita viventium a Cognoscimus Domine; Domine qui plasmasti* és *Loquar in amaritudine* helyett. Csak az első két tétel szerepel az esztergomival megegyező helyen. Alapvető eltérés mutatkozik viszont a 3. noktornus 1. antifónájánál (*Ne derelinquas me, Domine*) és a Benedictus-antifónánál (*Animas fidelium*).

Ismét más források a prágaihoz közel álló beosztást követnek csupán annyi eltéréssel, hogy a *Ne tradas Domine* rezponzórium helyett a *Redemptor meus vivit V) Lauda anima mea* tételt közlik, igaz első helyen. Ám ez a csoport az *Ego sum resurrectio* Benedictus-antifónával kapcsolódott össze.

A többi forrás csoportban a rezponzóriumok rendkívül nagy változatossággal fordulnak elő mind a kiválasztott tételek, mind azok elhelyezkedése szempontjából, így lehetetlen egy általános rendszert megállapítani. A rómaihoz hasonló forrásokban csupán az első noktornus rezponzóriumai azonosak, de a kapcsolódó tételeknél már jelentős és nagy számú eltérést találhatunk.

A *Libera me Domine* responzórium

Szövege

A *Libera me Domine de morte aeterna* responzórium nem egy korai időszak terméke — akkor sem, ha forrásai nagyon régiek. Szövege nagy valószínűséggel Szofoniás próféta könyvéből származik:

*Iuxta est dies Domini magna; iuxta est, et velox nimis; vox diei Domini amara, tribulabitur ibi fortis. Dies irae dies illa, dies tribulationis et angustiae, dies calamitatis et miseriae, dies tenebrarum et caliginis, dies nebulae et turbinis. Dies tubae et clangoris super civitates munitas, et super angulos excelsos. Et tribulabo homines, et ambulabunt ut caeci, quia Domino peccaverint: et effundetur sanguis eorum sicut humus, et corpora eorum sicut stercora. Sed et argentum eorum et aurum eorum non poterit liberare eos in die irae Domini; in igne zeli eius devorabitur omnis terra, quia consummationem cum festinatione faciet cunctis habitantibus terram.*⁷¹

Bár a *Libera me Domine* számos kifejezése közvetlenül vagy közvetve Szofoniás könyvéből ered, hasonló apokaliptikus szakaszok találhatók Joel próféta könyvében is:

*Canite tuba in Sion, ululate in monte sancto meo, conturbentur omnes habitatores terrae: quia venit dies Domini, quia prope est. A facie eius contremuit terra, moti sunt caeli sol et luna obtenebrati sunt, et stellae retraxerunt splendorem suum. Et Dominus dedit vocem suam ante faciem exercitus sui; quia multa sunt nimis castra eius, quia fortia, et facientia verbum eius; magnus enim dies Domini, et terribilis valde; et quis sustinebit eum? Et Dominus de Sion rugiet, et de Ierusalem dabit vocem suam; et movebuntur caeli et terra; et Dominus spes populi sui, et fortitudo filiorum Israel.*⁷²

Egy másik ószövetségi szakasz, mely eszkatológikus utalásokat tartalmaz, Izajás próféta könyvének 13. fejezetében olvasható:

*Dominus exercituum praecepit militiae belli, venientibus de terra procul, a summitate caeli; Dominus, et vasa furoris eius, ut disperdat omnem terram. Ululate, quia prope est dies Domini; quasi vastitas a Domino veniet. Ecce, dies Domini veniet, crudelis et indignationis plenus et irae furorisque, ad ponendam terram in solitudinem, et peccatores eius conterendos de ea.*⁷³

A responzórium bizonyos verzusai részben vagy teljes egészében előfordulnak az Újszövetségben is:

Statim autem post tribulationem dierum illorum sol obscurabitur, et luna non dabit lumen suum, et stellae cadent de caelo, et virtutes caelorum commove-

⁷¹ Szof 1,14–16.

⁷² Jo 2,1; 10–11; 3,16.

⁷³ Iz 13,5–6; 9.

buntur; et tunc parebit signum Filii hominis in caelo; et tunc plangent omnes tribus terrae, et videbunt Filium hominis venientem in nubibus caeli cum virtute multa et maiestate.⁷⁴

*Et si iustus vix salvabitur, impius et peccator ubi parebunt?*⁷⁵

Feltételezhető, hogy a *Libera me Domine* responzórium szövege nem közvetlenül a Szentírásból származik, hanem az Egyházatyák és a korai liturgikus töredékek közvetítésével került a halotti szertartásba, hiszen —bár számos liturgikus előzménye van az V. századtól kezdve— a responzórium maga nem tűnik fel a X. század előtt.

Verzusiai

A legkorábbi időkben ennek a responzóriumnak számos különböző verzusa volt. Ennek oka egyes kutatók szerint⁷⁶ abban rejlett, hogy szükség volt a nagyszámú verzusra a temetőbe történő processzió alatt, jóllehet erre vonatkozó utalásokat nem tartalmaznak a kéziratok. Philippeau arról tudósít, hogy egy XI. századi regensburgi pontifikáléban a responzórium negyvenkét verzussal szerepel.⁷⁷

A legújabb időig a Hartker-antifonálét⁷⁸ tartották a *Libera me Domine* responzórium legrégebbi forrásának, de Philippeau idéz egy IX. századi pontifikálét, melyben a kilencedik olvasmányt a *Libera me Domine* responzórium követi a *Tremens factus sum ego* verzussal.⁷⁹ A kézirat a responzóriumnak és a verzusnak sajnos csak az incipitjét közli. Egy a feltehetően XI. századi aquileiai misszáleban szereplő másik szöveg rövidebb, mint a modern változat:

*Libera me, Domine, de morte aeterna, in die illa tremenda, quando caeli movendi sunt et terra. Tremens factus sum ego, et timeo, dum discussio venerit et ventura ira. In die... Dies illa dies irae, calamitatis et miseriae, dies magna et amara valde.*⁸⁰

A responzóriumnak számos XI. századi forrása van, melyek közül a Hartker-antifonálét idézik leggyakrabban a halotti zsolozsmával foglalkozó művek:

Libera me, Domine, de morte aeterna, in die illa tremenda: * quando caeli movendi sunt et terra:

Tremens factus sum ego, et timeo, dum discussio venerit atque ventura ira. * Quando caeli ...

Dies illa dies irae, dies calamitatis et miseriae, dies magna et amara valde. * Quando caeli ...

Quid ergo miserimus, quid dicam aut quid faciam, cum nil boni perferam ante talem iudicem? * Quando caeli ...

⁷⁴ Mt 24,29–30.

⁷⁵ 1Pét 4,18.

⁷⁶ Philippeau 581–582.

⁷⁷ Philippeau 581–582.

⁷⁸ PM I.

⁷⁹ Philippeau az Albi MS 34-re utal. 582.

⁸⁰ Hilferty 172.

Vix iustus salvabitur, et iniquus condemnabitur ante tribunal iudicis. * Quando caeli ...

*Plangent se super se omnes tribus terrae, vix iustus salvabitur, et ego ubi apparebo? * Quando caeli ...*⁸¹

A *Quid ergo, Vix iustus* és *Plangent se* nem szerepel a responzórium modern formájában, ahol a *dies* szó sem ismétlődik a *calamitatis* előtt a *Dies illa dies irae* verzusban. Ebből a szempontból a Hartker-antifonále változata hűségesebben követi a Vulgata szövegét (Szof 1,14–16), hiszen nem szerepel benne a *Requiem aeternam* és a *Dum veneris iudicare saeculum per ignem* szakasz sem. Ezeket a részeket azonban nem tartalmazzák az Észak-Olaszországból származó ordók sem,⁸² melyekben a *Libera* más verzussal és repetendával zárul:

Nunc, Christe, te deprecor, miserere, peto, quem venisti redimere, perpetim veni salvari. In die illa tremenda.

A *Libera* másik két, feltehetően XI. századi változatából az első a monasztikus halotti officium 12. responzóriuma:

Libera me, Domine, de morte aeterna, in die illa tremenda, quando caeli movendi sunt et terra. Dum veneris iudicare saeculum per ignem.

Dies illa dies irae, calamitatis et miseriae, dies magna et amara valde. * Quando caeli ...

Plangent se super se omnes tribus terrae, vix iustus salvabitur, et ego ubi apparebo. * Quando caeli ...

Precamus te Domine, ne tuos derelinquas redemptos in die iudicii, ne in aeternum pereant. Dum veneris ...

A második szöveg egy alternatív responzórium a halotti zsolozsma 9. olvasmányához:

Libera me, Domine, de morte aeterna, in die illa tremenda, quando iudicabis saeculum per ignem.

Tremebunt angeli et archangeli, impii autem ubi parebunt? In die illa tremenda.

Nunc, Christe, te deprecor, miserere, peto, qui venisti redimere perditos, veni salvari. * Quando.

Scio, Domine, quia solus potens es peccata dimittere, ideo mei miserere. In die illa tremenda.

Lux immarcescibilis, eripe me de tenebris, ne perdas me cum impiis, in poenarum incendiis. * Quando caeli.

Animam, quam dedisti, Pater sancte, tibi reddo, iam spiritus meus ad te properat, Pater mi, Pater mi, Pater mi, Deus, suscipe me in sinum Abrahae, ut non in tenebris ambulem in die illa. * Quando caeli.

Vox de caelis, o vos mortui, qui iacetis in sepulcris, surgite et occurrite ad iudicandum Salvatori. * Quando caeli.

⁸¹ PM I.

⁸² C. Lambot OSB: *Recueil d'ordines du XIe siècle provenant de la Haute-Italie*. (Henry Bradshaw Society [HBS]) London 1931. 67. 55.

*Christe Iesu bone, cunctorum conditor alme, miserere tuae imagini et creaturae, et cuncta crimina eius clementer indulge. Dum veneris iudicare saeculum per ignem.*⁸³

További négy, eddig nem említett verzus található a Vallicena MS B 81 kéziratban,⁸⁴ melyek azonban hiányosak és romlottak:

Qui suscitasti Lazarum quatruiduanum foetidum.

Tu dona eis, Domine, et locum indulgentiae.

De profundis clamavi ad te, Domine, Domine exaudi vocem meam.

[lacuna] *anima, quia Christus passus est, pro cuius passione nos redempti sumus, Dominus custodi[at] ab omni malo, custodiat animam tuam Deus.*

Igen problematikusnak tűnik az alábbi verzus:

Lacrimosa dies illa Pie Iesu Domine,

Qua resurget de favilla Deus rex altissime,

Iudicandus homo reus Dona eis requiem

Tu peccatis parce Deus Et locum indulgentiae.

Ezt a szakaszt egyes kutatók a *Dies irae* szekvencia záró részének tekintik, amelyet később a *Libera me* rezponzóriumhoz csatoltak.⁸⁵ Mások viszont a rezponzorium tropusának tartják, mely utóbb a szekvencia része lett.⁸⁶

Liturgikus funkciója

A kutatás jelenlegi állapota szerint a *Libera me Domine* rezponzóriumot a halotti szolozsmából kölcsönözték az *Absolutio* számára, mely szertartásról először Rathold apát X. századi misszáléjában olvashatunk.⁸⁷ Az ebben leírt rend szerint a pap a szentmise végén a ravatalnál állva a következőket mondja:

Non intres in iudicium cum servo tuo, Domine, illi, quoniam nullus apud te iustificabitur homo, nisi per te omnium peccatorum tribuatur remissio, etc.

Subvenite, sancti Dei.

Chorus angelorum eum suscipiat, et in sinu Abrahae eum collocet.

Oremus: Deus, cui omnia vivunt, etc.

Antequam nascerer, novisti me.

Commissa mea pavesco.

Kyrie, ter.

A mozarab rítusban egy szokatlan *Ordo in finem hominis Dei* szerepel, mely a keresztény hívő haldoklásától a halál beálltaig elmondott imákat és könyörgéseket tartalmazza; utána a *Benedictio*-nak nevezett szertartás kap helyet, mely az *Absolutio* korai formájának tekinthető. Az ebben elmondott imák után érdekes rubrika olvasható:

⁸³ *Un Office monastique pour le 2 novembre dans le nord de la France au XIe siècle.* (Sacris erudiri [SE]) 5 (1953) 271.

⁸⁴ Hilferty 180.

⁸⁵ Gastoué

⁸⁶ Blume

⁸⁷ Hugo Ménard OSB: „Notae et observationes in sancti Gregorii magni librum sacramentorum” PL 78:470.

Ha az elhunyt pap, a manualét helyezték a szíve fölé; ha diákonus, az evangeliariumot. Bárki legyen is az elhunyt, a szent keresztnek a fejénél kell lennie a halál pillanatától a sírba történő leeresztésig. A test megmosása, az életében betöltött szerepének megfelelő ruhába történő felöltöztetése után az elhunytat harangozás és a nép siratása közepette a templom kapujához vitték. A templom kapujában a siratás abbamaradt, a testet a diákonus megtömjénezte, a pap köszöntötte, míg a laudesnek nevezett responzóriumot énekelték:

Laudes: Dies mei transierunt, cogitationes meae dissipatae sunt. Putredini dixi: Pater meus es; mater mea et soror mea, vermibus. Libera me, Domine, et pone me iuxta te.

Versus: Putredini dixi: Pater meus es; mater mea et soror mea, vermibus. Libera.

Laudes: Requiem aeternam det tibi Dominus. Lux perpetua luceat tibi, et repleat splendoribus animam tuam et ossa tua revirescant de loco suo.

Versus: Aperiat tibi Dominus paradisi ianuam, ut ad illam patriam revertaris, ubi mors non est, ubi dulce gaudium perseverat. Et repleat. Gloria. Kyrie eleison.

Oremus, ut animam famuli sui de loco ardoris eruat, et in locum lucis et refrigerii propitius collocare dignetur.

Két másik ima és könyörgés után az elhunytat bevitték a templomba, ahol a papok *abecedaria* formában imákat mondtak, viszont ebben az időben nincs utalás a halottért bemutatott szentmisére. A könyörgések végeztével az elhunytat antifónák éneklése közben a sírhoz vitték.⁸⁸ Világos, hogy az *Absolutio* egy korai formáját láthatjuk itt, amely a halál pillanata és a temetési menetnek a templom kapujához érkezése között zajlott le, és nem a miséhez kapcsolódva.

A XI. század második felében szokatlan előírást vezettek be az *Absolutio* szertartásába, mely az elhunyt testvér lelki atyjának közbenjáró könyörgéseit tartalmazta, és Rómán kívül valamennyi egyházban elterjedt. A *Libera me* viszont csak a XII. században jelent meg a temetési szertartással összefüggésben. A XII. századi, St. Florianból származó rituáléban a responzóriumot a templomhoz vezető körmenet alatt énekelték, míg az *Absolutio* a mise után a következőképpen zajlott le: a pap a keresztet, a gyertyákat, a szenteltvizet és a tömjént vivő segítőkkel a ravatalhoz vonult, ahol a testet incenzálva a következő imádságokat recitálta: *Non intres; R) Subvenite sancti Dei; Suscipiat te Christus qui vocavit te et in sinum Abrahae angeli deducant te: Offerentes eam (animam) in conspectu altissimi; Kyrie–Christe–Kyrie; Pater noster; Et ne; Requiem.*

A lelki vezető közbenjáró könyörgései az elhunytért a XIII. században Rómában is megjelentek, és beépültek az *Ordo sepeliendi clericos Romanae fraternitatis*-ba.⁸⁹ Ez az ordo előírta azokat a szokásokat, melyeket a római papság tagjainak temetésein meg kellett tartani, és ebben a *Libera me* az 5. *Absolutio* elején tűnik fel a maihoz nagyon közel álló formában. A szertartás végén a *rector* (a ceremónia vezetője) felkéri az elhunyt lelki vezetőjét, hogy tegyen tanúságot tanítványa életéről és hitéről, majd a papsághoz fordulva mondja: *Placet vobis,*

⁸⁸ Férotin 111–117.

⁸⁹ Eisenhofer.

ut absolvatur frater iste defunctus? A papság válasza: *Placet*. A rector azután felkéri a legmagasabb rangú papot, hogy adja meg a test feloldozását, majd még egyszer eléneklik a *Libera me*-t. A diákonusok és szubdiákonusok az *In paradysum* antifóna éneklése közben elviszik a testet a temetőbe.

A XIII. századra a *Libera me* az *Absolutio* szerves része lett magasabb rangú klerikusok temetésein, és a modern római pontifikále megőrizte azt a pápa, bíborosok, és egyházmegyék ordináriusai számára. Az ötrészes *Absolutio* a következő szakaszokból áll:

1. *Absolutio: Non intres in iudicium ...*

R) *Subvenite, sancti Dei, occurrите Angeli Domini: * Suscipientes animam eius: + Offerentes eam in conspectu Altissimi.*

V) *Suscipiat te Christus, qui vocat te: et in sinum Abrahae Angeli deducant te: * Suscipientes animam eius: + Offerentes eam in conspectu Altissimi.*

V) *Requiem aeternam dona ei, Domine: et lux perpetua luceat ei. + Offerentes.*

Kyrie. Pater noster.

2. *Absolutio: Deus, cui omnia vivunt, et cui non pereunt moriendo corpora nostra, sed mutantur in melius: te supplices deprecamur: ut suscipi iubeas animam famuli tui N. per manus sanctorum Angelorum tuorum deducendam in sinum amici tui Abrahae patriarchae, resuscitandamque in novissimo iudicii magni die, et quidquid vitiorum, diabolo fallente, contraxit, tu pius et misericors abluas indulgendo. Per Christum ...*

R) *Qui Lazarum resuscitasti a monumento foetidum: * Tu eis, Domine, dona requiem et locum indulgentiae.*

V) *Qui venturus es iudicare vivos et mortuos et saeculum per ignem. * Tu eis.*

V) *Requiem. * Tu eis.*

3. *Absolutio: Fac, quaesumus, Domine, hanc cum servo tuo N. defuncto misericordiam, ut factorum suorum in poenis non recipiat vicem, qui tuam in votis tenuit voluntatem: ut sicut hic eum vera fides iunxit fidelium turmis; ita illic eum tua misericordia societ angelicis choris. Per Dominum ...*

R) *Domine, quando veneris iudicare terram, ubi me abscondam a vultu irae tuae? * Quia peccavi nimis in vita mea.*

V) *Commisa mea pavesco, et ante te erubesco: dum veneris iudicare, noli me condemnare. * Quia.*

V) *Requiem. * Quia.*

4. *Absolutio: Inclina, Domine, aurem tuam ad preces nostras, quibus misericordiam tuam supplices deprecamus: ut animam famuli tui N., quam de hoc saeculo migrare iussisti, in pacis ac lucis regione constituas, et sanctorum tuorum iubeas esse consortem. Per Christum ...*

R) *Ne recorderis peccata mea, Domine, * Dum veneris iudicare saeculum per ignem.*

V) *Dirige, Domine Deus meus, in conspectu tuo viam meam. * Dum.*

V) *Requiem. * Dum.*

5. Absolutio: *Absolve, quaesumus Domine, animam famuli tui N. ab omni vinculo delictorum: ut in resurrectionis gloria inter sanctos et electos tuos resuscitatus respiret. Per Christum ...*

R) *Libera me, Domine, de morte aeterna, in die illa tremenda: * Quando caeli movendi sunt et terra: + Dum veneris iudicare saeculum per ignem.*

V) *Tremens factus sum ego et timeo, dum discussio venerit atque ventura ira. * Quando.*

V) *Dies illa dies irae, calamitatis et miseriae, dies magna et amara valde. + Dum veneris.*

V) *Requiem aeternam dona eis, Domine: et lux perpetua luceat eis.*

R) *Libera me, Domine, de morte aeterna, in die illa tremenda: * Quando caeli movendi sunt et terra: + Dum veneris iudicare saeculum per ignem.*

Minden Absolutio ugyanúgy zajlott le, azaz tömjénezéssel, szenteltvíz-hintéssel, a Kyrie recitálásával és a csendben elmondott Pater noster-rel. Az 5. után azonban a következő imádságot és verzikulust fűzték hozzá:

Absolve, quaesumus, Domine, animam famuli tui N., ut defunctus saeculo tibi vivat: et quae per fragilitatem carnis humana conversatione commisit, tu venia misericordissimae pietatis absterge. Per Christum ...

A szertartás vezetője áldást adott mondván: *Requiem aeternam dona ei Domine. Et lux perpetua luceat ei.* Majd az előénekesek intonálták: *Requiescat in pace. Amen.*⁹⁰

A római rituále 1614. július 17-én lépett életbe, és bár valamennyi hívőnek egyetlen Absolutio-t írt elő, az összetett formát meghatározott rangú papoknak és szerzeteseknek tartva fenn, egyes tudósok azt állítják, hogy az valamennyi hívőnél szokásban volt a VII–XII. század között.⁹¹

Források jegyzéke

A-Gu 29: Graz, Universitätsbibliothek, 29

A-KN 1010: Klosterneuburg, Augustiner-Chorherrenstift-Bibliothek, 1010

A-KN 1011: Klosterneuburg, Augustiner-Chorherrenstift-Bibliothek, 1011

A-KN 1015: Klosterneuburg, Augustiner-Chorherrenstift-Bibliothek, 1015

A-KN 1018: Klosterneuburg, Augustiner-Chorherrenstift-Bibliothek, 1018

A-KN 589: Klosterneuburg, Augustiner-Chorherrenstift-Bibliothek, 589

A-LIs 290: Linz, Bundesstaatliche Studienbibliothek, 290 (olim 183)

Aqu-A: Antiphonale saec. 14/15. Gorizia, Biblioteca del Seminario Teologico Centrale, A.

Aqu-B: Antiphonale saec. 14. Gorizia, Biblioteca del Seminario Teologico Centrale, B I (olim B).

Bam-25: Antiphonale saec. 13. Staatsbibliothek Bamberg, Msc. Lit. 25.

⁹⁰ *Pontificale Romanum*. Roma 1962. III.

⁹¹ Philippeau: „Textes et rubriques des Agenda mortuorum“, *Archiv für Liturgiewissenschaft* 4,1 (1955) 66–68.

- Bam-26: Antiphonale saec. 13. Staatsbibliothek Bamberg, Msc. Lit. 26.
- Bártfa: Bártfai Breviarium, saec. 15. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 63.74.1.C
- CH-E 611: Einsiedeln, Kloster Einsiedeln, Musikbibliothek, 611
- Civ-44: Antiphonale saec. 14/15. Cividale, Biblioteca Museo Archeologico Nazionale, XLIV.
- Deissmann 42: The Istanbul Antiphonal about 1360. Edited by Janka Szendrei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. Musicalia Danubiana 18.
- D-KA Aug. LX: Karlsruhe, Badische Landesbibliothek — Musikabteilung, Aug. LX
- D-MZb D: Mainz, Bischöfliches Dom- und Diözesanmuseum, D
- D-SI HB.I.55: Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, HB.I.55
- E-SA 8: Salamanca, Catedral-Archivo Musical, 8
- F-AS 465: Arras, Bibliothèque municipale, 465 (olim 893)
- F-CA 38: Cambrai, Bibliothèque municipale, 38
- F-CA Impr. XVI C 4: Cambrai, Bibliothèque municipale, Impr. XVI C 4
- F-Pn lat. 1090: Paris, Bibliothèque nationale, lat. 1090
- F-Pn lat. 15182: Paris, Bibliothèque nationale, lat. 15182
- F-Pn n.a.lat. 1535: Paris, Bibliothèque nationale, n. acq. lat. 1535
- F-VAL 114: Valenciennes, Bibliothèque municipale, 114
- GB-AB 20541 E: Aberystwyth, Llyfryell Genedlaethol Cymru (National Library of Wales), 20541 E („Penpont Antiphoner“)
- GB-Cu Mm.ii.9: Cambridge, University Library, Mm.ii.9 („Barnwell Antiphoner“)
- GB-WO F.160: Worcester, Cathedral — Music Library, F.160 (with hymnal)
- H-Bu lat. 121: Budapest, Egyetemi Könyvtár (University Library), lat. 121
- I-Far : Firenze, Arcivescovado-Biblioteca, s.c.
- I-PCsa 65: Piacenza, Basilica di S. Antonino — Biblioteca e Archivio Capitolari, 65
- I-Rv C.5: Roma, Biblioteca Vallicelliana, C.5
- I-Rvat SP B.79: Città del Vaticano (Roma), Biblioteca Apostolica Vaticana, San Pietro B.79
- Knauz 1: Antifonále, saec. 15. Pozsony (Bratislava), Slovenské Narodné Múzeum. Mus 1–3.
- Kranj-17, Kranj-18: Antiphonale 1491/92. Ljubljana, Nadškofijski archiv, Ms. 17, 18.
- PM I: Paléographie Musicale. Les principaux manuscrits de chant Grégorien, Ambrosien, Mozarabe, Gallican publiés par les moines de Solesmes. Deuxieme Série. I. Antiphonaire de Hartker. Manuscrits de Saint-Gall 390–391. Solesmes, 1992.
- PM IX: Paléographie Musicale. Les principaux manuscrits de chant Grégorien, Ambrosien, Mozarabe, Gallican publiés en fac-similés phototypiques sous

- la direction de Dom André Mocquereau prieur de Solesmes. IX. Editions Herbert Lang & CIE SA, Berne, 1974.
- PM XII: Paléographie Musicale. Les principaux manuscrits de chant Grégorien, Ambrosien, Mozarabe, Gallican publiés en fac-similés phototypiques sous la direction de Dom André Mocquereau moine de Solesmes. XII. Editions Herbert Lang & CIE SA, Berne, 1971.
- Pra-10: Breviarium notatum saec. 14. Praha, Knihovna Národního muzea XV A 10.
- Pra-12: Breviarium metropolitanae ecclesiae Pragensis saec. 14. Praha, Univerzitní knihovna VII A 12.
- Pra-1492: Breviarium Pragense (impressum). G. Stuchs (Nürnberg, 1492).
- Pra-3, Pra-4: Antiphonale saec. 15/2 (ante 1470). Hradec Králové, Muzeum Východních Čech (olim Königgrätz, Städtisches Museum) II A 4 (olim B 2, Ms. 41), II A 3 (olim B 3, Ms. 42).
- Pr-Brev: Breviarium Aquileiense (impressum) Venezia 1496, GW 5258.
- Sal-14: Breviarium, pars hiemalis saec. 15. Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár, cod. lat. 14.
- Sal-1482: Breviarium Salzeburgense (impressum). Venedig, 1482.
- Sal-6: Liber ordinarius ecclesiae cathedralis Salisburgensis (totius anni) saec. 12/2. Salzburg, Studien- und Universitätsbibliothek, ms. II. 6.
- SI-Lna 17: Ljubljana, Nadškofijski arhiv (Archiepiscopal Archives), 17
- SI-Lna 18: Ljubljana, Nadškofijski arhiv (Archiepiscopal Archives), 18
- Str-67: Breviarium saec. 13. Zagreb, Metropolitanska Knjiznica (nunc in Bibliotheca Universitatis), MR 67.
- Str-11: Breviarium archiepiscopi Georgii Pálóczi circa 1435. Salzburg, Universitätsbibliothek, M. II. 11.
- Str-1481: Breviarium saec. 15. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, cod. lat. 1481 (Rec. 24).
- Str-1484: Breviarium Strigoniense (impressum). Nürnberg, 1484.
- Str-1812: Breviarium saec. 15. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, cod. lat. 1812.
- Str-1829: Breviarium saec. 15. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, cod. lat. 1829 (Rec. 27).
- Str-8879: Breviarium archiepiscopi Georgii Szathmáry saec. 16/1. Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 8879.
- Str-G-7: Breviarium et Missale Dominici Kálmáncsehi 1481. New York, Pierpont Morgan Library, M. A. G. 7. B
- Zag-1484: Breviarium Zagrabiense (impressum). Venezia, 1484.

Responzóriumok jegyzéke

- R) *Absolve Domine animas eorum* (35x); V) *Si quae illis sint* (34x); *Requiem aeternam dona eis Domine* (1x)⁹²
- R) *Animae eorum dum relinquerint* (8x); V) *Ad te Domine levavi animam meam* (8x)
- R) *Antequam nascerer novisti me* (2x); V) *Commisssa mea Domine pavesco* (1x)⁹³
- R) *Cognoscimus Domine* (6x); V) *Vita nostra in dolore* (6x)
- R) *Commisssa mea pavesco* (1x); V) *Delictum meum cognitum tibi* (1x)⁹⁴
- R) *Credo quod Redemptor meus vivit* (40x); V) *Quem visurus sum* (38x); *Reposita est haec spes mea* (2x)⁹⁵
- R) *Deus aeternae/Pater in cuius humana* (34x); V) *Qui in cruce positus* (33x) + *Averte Domine faciem tuam — Ad peccandum proni sumus — Heu heu mihi misero ubi — Virgo Dei Genitrix stella — Michael princeps militiae — Baptista Domini patriarchum — Petre cum apostolis Dei — Iohannes optime Iohannes — Iacobe qui Christi claram — Stephane miles invicte — Omnes sancti orate pro eis — Creator omnium rerum* (2x);⁹⁶ *Vocem suscepisti* (1x)⁹⁷
- R) *Domine Deus qui intueris* (1x); V) *Animae eorum in bonis* (1x)⁹⁸
- R) *Domine quando veneris iudicare* (39x); V) *Commisssa mea pavesco* (37x); *Delicta mea pavesco* (2x)⁹⁹
- R) *Domine qui creasti famulos* (1x); V) *Si quae illis sunt Domine* (1x)¹⁰⁰
- R) *Domine qui plasmasti me* (19x); V) *Domine quicquid vitiorum* (18x); *Quando consumpseris carnem* (1x)¹⁰¹
- R) *Domine secundum actum meum* (21x); V) *Amplius lava me ab iniustitia mea* (16x); *Quoniam iniquitatem meam* (3x);¹⁰² *Tibi soli peccavi* (1x);¹⁰³ *Creator omnium terrae Deus* (1x)¹⁰⁴
- R) *Ego sum resurrectio et vita* (1x); V) *Et omnis qui vivit et credit* (1x)¹⁰⁵
- R) *Heu me Domine quia pulvis* (2x); V) *O Domine Rex regum* (2x); *Da ei Domine requiem* (1x)¹⁰⁶
- R) *Heu mihi Domine quia peccavi* (41x); V) *Anima mea turbata est* (41x)
- R) *Induta est caro mea* (2x); V) *Dies mei sicut umbra* (2x)¹⁰⁷

⁹² F-AS 465.

⁹³ D-KA Aug. LX. A PM I csak a responzórium incipitjét közli, a verzust nem.

⁹⁴ D-KA Aug. LX.

⁹⁵ F-CA 38, F-CA Impr. XVI C 4.

⁹⁶ A-KN 1011, A-KN 1015.

⁹⁷ Krajin 17, Krajin 18.

⁹⁸ F-Pn lat. 1090.

⁹⁹ F-CA 38, F-CA Impr. XVI C 4.

¹⁰⁰ F-AS 465.

¹⁰¹ I-Far.

¹⁰² F-Pn lat. 15182, GB-WO F. 160, PM XII.

¹⁰³ D-KA Aug. LX.

¹⁰⁴ Deissmann 42.

¹⁰⁵ F-AS 465.

¹⁰⁶ I-PCsa 65: két verzus: V1) *O Domine Rex regum* V2) *Da ei Domine requiem*.

R) *Libera me Domine de morte* (54x)

V) *Christe Iesu bone cunctorum — Miserere miserere pie Deus* (1x)¹⁰⁸

V) *Christe Iesu bone cunctorum — Nunc Christe te petimus — Dies illa dies irae* (1x)¹⁰⁹

V) *Deus vita viventium* (8x)¹¹⁰

V) *Deus vita viventium — Dies illa dies irae* (2x)¹¹¹

V) *Deus vita viventium — Dies illa dies irae — Dum veneris iudicare* (1x)¹¹²

V) *Deus vita viventium — Si facta mea recompensare — Si ascendero in caelum* (1x)¹¹³

V) *Dies illa dies irae* (11x)¹¹⁴

V) *Dies illa dies irae — Dum veneris iudicare* (2x)¹¹⁵

V) *Dies illa dies irae — Plangent se super se omnes — Quid ergo miserrimus — Lacrimosa dies illa — Dolens ego pro meis — Vox de caelis* (2x)¹¹⁶

V) *Dies illa dies irae — Plangent se super se omnes — Quid ergo miserrimus — Nunc Christe te petimus — Qui de limo me formasti — Creator omnium rerum — Requiem aeternam dona eis Domine* (1x)¹¹⁷

V) *Dies illa dies irae — Quid ergo miserrimus* (1x)

V) *Dies illa dies irae — Quid ergo miserrimus — Miserere Iesu Christe — Nunc Christe te petimus — Creator omnium rerum* (1x)¹¹⁸

V) *Dies illa dies irae — Quid ergo miserrimus — Nunc Christe te petimus/ deprecor — Horrendum est incidere — Ardentes animae flent — Creator omnium rerum* (2x)¹¹⁹

V) *Dies illa dies irae — Quid ergo miserrimus — Vix iustus salvabitur — Plangent se super se omnes* (1x)¹²⁰

V) *Dies illa dies irae — Requiem aeternam dona eis Domine — Tremens factus sum ego — Plangent se super se omnes* (1x)¹²¹

V) *Dies illa dies irae — Tremens factus sum ego — Creator omnium rerum* (1x)¹²²

¹⁰⁷ A-KN 1011, A-KN 1015.

¹⁰⁸ F-AS 465.

¹⁰⁹ F-VAL 114.

¹¹⁰ Pra-12, Str-1829, Str-1484, Str-8879, Knauz 1, Bártfa, MR 67, Str-11.

¹¹¹ Pra-12, Pr-Brev.

¹¹² Pra-10.

¹¹³ Deissmann 42.

¹¹⁴ Sl-Lna 17, Sl-Lna 18, Sal-6, Sal-14, Sal-1482, Pra-3, Pra-4, Pra-12, Krajn-17, Krajn-18, Bártfa.

¹¹⁵ Aqu-A, Aqu-B.

¹¹⁶ PM XII, GB-WO F. 160.

¹¹⁷ F-CA Imp. XVI C 4.

¹¹⁸ F-CA 38.

¹¹⁹ GB-AB 20541 E, GB-Cu Mm.ii.9.

¹²⁰ PM I.

¹²¹ F-Pn lat. 1090.

¹²² Zag-1484.

- V) Dies illa dies irae — Tremens factus sum ego — Quid ergo miserrimus — Nunc Christe te deprecor — Creator omnium rerum — Requiem aeternam dona eis Domine (1x)¹²³
- V) Iudex clementissime (3x)¹²⁴
- V) Iudex clementissime — Averte Domine faciem tuam — Ad peccandum proni sumus — Virgo Dei Genitrix stella — Michael princeps militiae — Baptista Domini patriarchum — Petre cum apostolis Dei — Iohannes optime Iohannes — Iacobe qui Christi clarum — Stephane miles invicte — Omnes sancti orate pro eis — Creator omnium rerum — Heu heu mihi misero ubi — Dies illa dies irae (2x)¹²⁵
- V) Iudex clementissime — Dies illa dies irae — Christe te deprecor — Deus vita viventium — Creator omnium rerum — Fletus et stridor dentium — Huius mundi decus et gloria — Audite nunc potentes — Virgo Dei Genitrix — Cum caelum moventur et terra (1x)¹²⁶
- V) Tremens factus sum ego (2x)¹²⁷
- V) Tremens factus sum ego — ... tu mea spes — ... mors quam corpori — Securis ad radicem arboris — Heu heu mihi misero ubi — Quid acturi erunt pravi — Suscipe Domine animam — Virgo Dei Genitrix — Omnes sancti orate pro illis — Lacrimosa dies illa — Horrendum est incidere — Plangent se super se omnes — Ardentes animae flent — Dulcem vocem audient iusti — Beati mortui qui in Domino — Gaudent omnes sancti in die — Deus vitam viventium — Ad vocem tubae clangentis — Aurum et argentum non — O pie Iudex tu iudicium — Melius est nomen bonum — Audite nunc potentes — Pensa mortalis quia nil sunt — O quam dira condicio — Pretiosa mors sanctorum; Adorate omnes gentes filium (1x)¹²⁸
- V) Tremens factus sum ego — Creator omnium rerum — Suscipe Domine — Dies illa dies irae (1x)¹²⁹
- V) Tremens factus sum ego — Dies illa dies irae — Quid ergo miserrimus — Plangent se super se omnes — Nunc Christe te deprecor (1x)¹³⁰
- V) Tremens factus sum ego — Dies illa dies irae — Quid ergo miserrimus — Plangent se super se omnes — Vix iustus salvabitur et ego — Nunc Christe te deprecor (2x)¹³¹
- V) Tremens factus sum ego — Dies illa dies irae — Quid ergo miserrimus — Plangent se super se omnes — Nunc Christe te deprecor — Requiem aeternam dona eis Domine (1x)¹³²

¹²³ D-MZb D.

¹²⁴ A-KN 1011, A-KN 1015, A-Kn 1010: V2) Dies illa dies irae.

¹²⁵ A-KN 1018, A-KN 589.

¹²⁶ A-Gu 29.

¹²⁷ A-Lls 290, Bam-26.

¹²⁸ D-KA Aug. LX.

¹²⁹ Civ-44.

¹³⁰ I-PCsa 65.

¹³¹ I-Rv C. 5, PM IX.

- V) Tremens factus sum ego — Dies illa dies irae — Requiem aeternam dona eis Domine (1x)¹³³
- V) Tremens factus sum ego — Tremebunt angeli — Vix iustus salvabitur et ego — Vox de caelis o vos mortui — Creator omnium rerum (1x)¹³⁴
- R) *Libera me Domine de viis* (32x); V) Clamantes et dicentes (32x)
- R) *Loquar in amaritudine* (12x); V) Qui quasi putredo (12x)
- R) *Manus tuae Domine* (32x); V) Dum veneris iudicare (32x)
- R) *Memento mei Deus* (6x); V) Et non revertetur oculus meus (3x); De profundis clamavi (1x);¹³⁵ Cutis mea aruit et contracta (2x)¹³⁶
- R) *Memento quaeso Domine* (38x); V) Vitam et misericordiam (38x)
- R) *Mundi Redemptor Domine* (1x); V) Quae decantant frequentia — Cherubim ardentia Seraphim — Cum quibus nunc per omnia — Canendo tibi cantica sedenti — Rex saeculorum tuorum — Aeternam requiem dona ei (1x)¹³⁷
- R) *Ne recorderis peccata mea* (37x); V) Dirige Domine Deus meus (31x); Non intres in iudicio (3x);¹³⁸ Amplius lava me ab iniustitia mea (3x)¹³⁹
- R) *Ne tradas Domine* (31x); V) Memorare quae sit (30x); Aquae sit nostra substantia (1x)¹⁴⁰
- R) *O pie Deus qui primum hominem* (1x); V) Domine Iesu Christe iudex (1x)¹⁴¹
- R) *Peccantem me quotidie* (38x); V) Deus in nomine tuo (35x); De profundis clamavi (3x)¹⁴²
- R) *Putasne mortuus homo rursus* (23x); V) Ecce in pulvere sedeo (23x) + Deus vita viventium — Heu quam amaram vocem audiunt — Dulcem vocem audiunt iusti — Heu mors amara sedent — Tunc ardebunt montes excelsi — Horrendum est incidere — Virgo Dei Genitrix stella — Michael princeps militiae — Baptista Domini patriarchum — Petre cum apostolis Dei — Stephane miles invicte — O vos martyrio decorati — Martine praesulum gemma — Confessores atque eremitae — Virgines sanctae quae Deo — Omnes sancti orate pro eis — Creator omnium rerum (1x)¹⁴³
- R) *Qui Lazarum resuscitasti* (40x); V) Qui venturus es iudicare (24x); Requiem aeternam dona eis Domine (14x); Qui suscitasti puellam adhuc (3x)¹⁴⁴

---

¹³² I-Far.

¹³³ H-Bu lat. 121.

¹³⁴ F-Pn lat. 15182.

¹³⁵ H-Bu lat 121.

¹³⁶ F-CA 38, F-CA Impr. XVI C 4.

¹³⁷ I-Rv C. 5.

¹³⁸ F-AS 465, F-VAL 114, I-Rv C. 5.

¹³⁹ F-Pn lat. 15182, GB-WO F. 160, PM XII.

¹⁴⁰ Krajn 17, Krajn 18.

¹⁴¹ F-AS 465.

¹⁴² F-CA 38, F-CA Impr. XVI C 4, F-Pn lat. 15182.

¹⁴³ A-Lls 290.

¹⁴⁴ F-CA 38, F-CA Impr. XVI C 4, I-Rv C. 5: két verzus: V1 *Requiem aeternam dona eis, Domine;*

V2 *Qui resuscitasti puellam adhuc.*

- R) *Quomodo/Quando confitebor tibi* (42x); V) *Tibi soli peccavi* (24x); *Licet peccavi tamen te* (15x); *Tibi soli peccavi — Licet peccavi tamen te* (1x);¹⁴⁵ *Misericordia et miserator — Miser et infelix ego indulge — Tibi soli peccavi — Lucis mihi gaudium praesta* (1x)¹⁴⁶
- R) *Redemptor meus vivit* (37x); V) *Lauda anima mea Dominum* (37x)
- R) *Requiem aeternam dona eis Domine* (8x); V) *Qui Lazarum resuscitasti* (8x)
- R) *Rogamus te Domine Deus* (38x); V) *Misericors et miserator* (38x)
- R) *Scio enim quod Redemptor* (6x); V) *Surgunt mortui et resurgunt* (6x)
- R) *Si facta mea recompensare* (6x); V) *Si ascendero in caelum* (6x)
- R) *Subvenite sancti Dei* (9x); V) *Suscipiat te Christus* (6x); *Requiem aeternam dona eis Domine* (3x)
- R) *Tu quem venisse credimus* (1x); V) *Feralia ultricium poenarum* (1x)¹⁴⁷
- R) *Tuam Deus piissime Pater* (2x); V) *Miserator et misericors* (1x);¹⁴⁸ *Domine quicquid vitiorum* (1x)¹⁴⁹

Irodalom

Bishop, Edmund: *Liturgica historica*. Oxford 1962.

Blume, Clemens, SJ: „'Dies irae', Tropus zum 'Libera' dann Sequenz“, *Caecilienvereinsorgan* 3 (1914) 55–64.

Eisenhofer, Ludwig: *Handbuch der katholischen Liturgik*. Freiburg 1933.

Férotin, Marius, OSB: *Liber ordinum*. (Monumenta Ecclesiae liturgica). Paris 1912.

Gastoué, Amédée: *L'Art grégorien*. Paris 1920.

Hanssens, John, SJ: *Amalarii Metensis Liber de ordine antiphonarii*. (SteT 140) Vatican 1949.

Hilferty, Mary Cecilia, RSM: *The Domine Jesu Christe, Libera me and Dies irae of the Requiem. A historical and literary study*. Diss. Washington D.C. 1973.

Morin, Germain, OSB (ed.): *Caesarii Arelatensis regula sanctarum virginum*. Maredsous 1942.

Philippeau, Henri R.: „Funerailles“, in *Dictionnaire pratique de liturgie romaine*. Paris 1952.

Righetti, Mario: *Manuale de storia liturgica*. Milano 1955.

¹⁴⁵ D-KA Aug. LX.

¹⁴⁶ I-Rv C. 5.

¹⁴⁷ F-Pn lat. 1090.

¹⁴⁸ F-AS 465.

¹⁴⁹ I-Far.

*El Greco: Orgaz gróf temetése, 1586–1588,
Toledo, Szent Tamás-templom (eredetileg 460x360cm)*